

**ԱՂԳԱՅԻՆ ՎԵՐԱՇԻՆՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ
ԿԻՒԿԻԱՅՈՒՄ 1919-1921 ԹԹ. ԵՎ ԿԻՒԿԻՈ ՀԱՅՈՑ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅԱՆ ԳԵՐԱԿԱՏԱՐՈՒՄԸ**

Վահագն Հարությունյան

Մուտք

Մուղրոսի զինադադարից հետո 1918 թ. նոյեմբերի 28-ին դաշնակից ուժերի գլխավոր հրամանատարությունը թուրքական իշխանություններից պահանջում է դատարկել Կիլիկիան, որից հետո Մուղրոսի զինադադարի գաղտնի հավելվածի համաձայն Կիլիկիայի կառավարման վերահսկողությունը հանձնվում էր ֆրանսիական զինվորականությանը, որը, սակայն, պիտի ենթարկվեր անգլիական գեներալ Է. Ալենբիին: 1919 թ. սկսվում է բնակչության ներգաղթը Կիլիկիա, որի աշխատանքները մեծամասամբ համակարգում էր Կիլիկիո Հայոց կաթողիկոսությունը:

Սահակ «տառապակիր» կաթողիկոսը խորապես համոզված էր, որ համաձայնական պետությունների արտաքին քաղաքական ուղղվածությունը հայանպաստ էր, ուստի Կիլիկիայի հայությանը հորդորում էր սիրով, կարգապահությամբ և անվերապահորեն ենթարկվել ֆրանսիական իշխանության բոլոր հրամաններին: Ըստ Հ. Ղազարոսյանի՝ նման վերաբերմունքը նա համարում էր ազգային վերակազմության և հայրենիքի վերաշինության վճռական գործոն²:

1919 թ. հոկտեմբերի 7-ի կոնդակում, Եղեռնի և տարագրության սարսափները նկարագրելուց հետո, Կիլիկիո հայրապետը մեծ հույսերով ոգևորված կոչ է անում արևմտահայությանը՝ մասնավորապես կիլիկիահայության վերապրած բեկորներին³, լծվելու խաղաղ աշխատանքի, վերաշի-

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՍՆ Գիտության կոմիտեի կողմից դրամաշնորհի ձևով տրամադրած՝ 20TTSH-043 ծածկագրով գիտական ծրագրի շրջանակներում:

² Տե՛ս **Ղազարոսյան Հ.**, Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Սահակ Բ-ի ազգասիրական գործունեությունը և կիլիկիահայությունը, «Էջմիածին», 1990 թ., մայիս-հունիս-հուլիս, թիվ Ե-Ձ-Է, էջ 93:

³ Տե՛ս **Արզումանյան Մ.**, Արիավիրիքից վերածնունդ, Երևան, 1973, էջ 410: Կիլիկիահայության տեղահանության և հարկադրական գաղթի անուրանալի մի փաստ է Սահակ

նելու իրենց ավերված տները, վերակառուցելու խոնարհված եկեղեցիները, հիմնելու նոր կրթական հաստատություններ, զարկ տալու գյուղատնտեսությանը և արհեստներին, և որ ամենակարևորն է՝ համախմբվելու կաթողիկոսության շուրջը՝ իբրև Հայ առաքելական եկեղեցու բացարձակ մեծամասնության ներկայացուցչական աթոռ¹: Համաձայն Արևմտահայերի ազգային սահմանադրության՝ նրա տնօրինության տակ էր գտնվում Ազգային ժողովների ստեղծման և վավերացման գործը, ինչպես նաև ազգային ձեռնարկների ի պաշտոնե ղեկավարումը, որովհետև Կիլիկիան, օսմանյան օրենսդրության համաձայն, պահում էր ներքին վարչաձևը, իսկ այդ օրենսդրության մի մասը Ազգային սահմանադրությունն էր: Անսալով կաթողիկոսի հորդորներին՝ սկսվում է հայ ժողովրդի վերագարթնքը:

Ազգային վարչական ժողովների վերակազմությունը

Կաթողիկոսի առաջին գործը Ազգային վարչական ժողովների վերակազմությունն էր, որոնք իրենց վրա էին վերցրել Կիլիկիայի քաղաքական, հասարակական, թաղային և կրթական գործերի կազմակերպումը: Սսի կաթողիկոսանիստ աթոռի պահպանության և կալվածքների կառավարման համար Սահակ Բ Բապայանը նախ նշանակում է վանական պատասխանատուներ՝ Եղիշե եպս. Կարոյեանի գլխավորությամբ: Միաժամանակ Կիլիկիայի յուրաքանչյուր քաղաքում նշանակում է ազգային առաջնորդական փոխանորդ, մինչև որ կազմվեին սահմանադրական ժողովներ, և յուրաքանչյուր շրջան ընտրեր իր առաջնորդին: Կաթողիկոսը կազմում, վավերացնում և կյանքի է կոչում նաև Ազգային քաղաքական և Կրոնական ժողովները, որոնք իրենց հերթին ազգային գործերի բարվոք լուծման համար կազմում են թաղական և տնտեսական խորհուրդներ:

Ազգային առաջնորդարանների հետ կապի պահպանումը

Սահակ Բ Բապայանի կարևոր գործերից մեկը Ազգային առաջնորդարանների հեռավոր գավառների և արտասահմանի հետ ընդարձակ

Բ Բապայանի համանուն բովանդակությամբ նամակն ուղղված Ամենայն հայոց Գեղորգ Ե Կաթողիկոսին: Տե՛ս Վաերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության, գիրք Դ, Սահակ Բ Բապայանի կաթողիկոս Կիլիկիոյ 1891-1940 թթ., կազմեց Սանդրո Բեհբուլյան, Երևան, 1997, էջ 249-252:

¹ Տե՛ս Տառապակիր կաթողիկոսը (25 մարտ 1849 – 8 նոյեմբեր 1939) // «Հասկ», Անթիլիաս-Լիբանան, 1939, թիւ 11-12, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 149-150:

թղթակցությունների օգնությամբ կապի պահպանումն էր՝ եկեղեցական բազում խնդիրներին գոհացում կամ ուղղություն տալու պատրաստակամությամբ: Նա միշտ սկզբունքային էր Հայ առաքելական եկեղեցու ավանդույթների պահպանման և եկեղեցու բարեկարգման աշխատանքներում: Նա անզիջում էր այն հոգևորականների նկատմամբ, որոնք հանդես էին բերում թեմական անջատողական տրամադրություններ: Այսպես, երբ նա տեղեկանում է, որ մութ ուժերի կողմից Ալեքսանդրետի դպրոցներից մեկն իրեն «անկախ» է հռչակել Կիլիկիո կաթողիկոսության ազգային-եկեղեցական առաջնորդական իշխանությունից և ցանկանում է մտնել Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքության իրավասության ներքո, 1919 թ. նոյեմբերի 5-ին անմիջապես նամակ է հղում Ալեքսանդրետի ավագ քին. Տ. Գրիգոր Մինասյանին և կանխում դպրոցի անջատման նկրտումները: Իսկ նույն քահանային ուղղված 1920 թ. դեկտեմբերի 23-ի մեկ այլ նամակում Սահակ Բ Խապայանն ավելի կոշտ ձևով է հանդիմանում նրան՝ ասելով, որ. «Կը լսենք որ ըստ դարաւոր սովորութեան Կիլիկիոյ Կաթողիկոսի անուան յիշատակութիւնը դադրեցուած է եկեղեցւոյ մէջ ...Բացատրութիւնը փութացուցէք, որ եթէ ստոյգ է՝ եկեղեցական աւանդութեան ի պատշաճութիւն հարկ եղածը տնօրինենք...»²:

Սահակ Բ-ի օրոք վերանորոգվեցին և վերաբացվեցին բազմաթիվ եկեղեցիներ³:

**Հարաբերությունների հաստատումը Ազգային միության,
Միասնական Հայաստանի պատվիրակության, միջհարանվանական
և միջկրոնական ներկայացուցչությունների հետ:**

Սահակ Բ Խապայանը գործնական հարաբերություններ է հաստատում Ազգային միության և Միասնական Հայաստանի պատվիրակության⁴, ինչպես նաև միջհարանվանական և միջկրոնական ներկայացուց-

¹ Եղիայեան Բ., Ժամանակակից պատմութիւն Կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ 1914-1972, Անթիլիաս-Լիբանան, 1975, էջ 94:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս Սաղըրեան Ս., Կիսադարեան յուշամատեան (1895-1945). ուղեւորութիւն մը Արգէտէն Տաւրոս, Փարիզ, 1948, էջ 300:

⁴ Խոսքը Ավ. Ահարոնյանի և Պողոս Նուբարի միասնական պատվիրակության մասին է: Տե՛ս Եղիայեան Բ., նշվ. աշխ., էջ 92-93:

չությունների հետ: Բացի այդ, առանձնահատուկ ուշադրություն է հատկացվում նաև արտաքին հարաբերությունների խնդիրներին, որտեղ կաթողիկոսին հաջողվում է լուծել գործնական այնպիսի հարցեր, որոնք չէին կարողանում գլուխ բերել ինչպես անգլիական և ֆրանսիական պետությունների, այնպես էլ Հայ ազգային պատվիրակության պաշտոնյաներն առանձին-առանձին վերցրած: Սահակ Բ Խաչատրյանը մշտական հարաբերություններ էր պահպանում ինչպես Կիլիկիայի ֆրանսիական իշխանության, Բեյրութում հաստատված Սիրիայի և Կիլիկիայի ֆրանսիական բարձր կոմիսարության և քաղաքային իշխանությունների, այնպես էլ այլ երկրների արտաքին պետական այրերի ու զինվորականության հետ: Այսպես, դեռևս 1918 թ. սեպտեմբերի 30-ին Դամասկոսի ազատագրման ժամանակ Արաբիայի Ֆեյսալ բըն Հուսեյին թագավորի հետ հանդիպման ժամանակ Սահակ Բ Խաչատրյանը նրան խնդրել էր հոգատար վերաբերմունք ցուցաբերել արաբական աշխարհում ապաստանած հայ գաղթականների նկատմամբ: Արդյունքը լինում է այն, որ Ֆեյսալի եղբայրը՝ Արաբիայի թագավոր Շերիֆ Հուսեյինը իր հայրական հովանավորության տակ էր վերցրել հայ ժողովրդին և ժամանակավոր հրամանագիր էր հրապարակել, որով արաբ ժողովրդին կոչ էր անում հայերին ընդունել որպես իրենց եղբայրների¹:

Դրանից մեկ տարի անց Սահակ Բ կաթողիկոսը, իմանալով, որ արաբական կառավարությունը ցանկանում էր զորակոչի ենթարկել նաև Դամասկոսի և Հալեպի հայերին, 1920 թ. փետրվարի 7-ին նամակով դիմում է Ֆեյսալ թագավորին՝ խնդրելով առժամանակ առկախել հայերի նկատմամբ զորակոչի ծրագիրը, մինչև որ միջազգային վեհաժողովներում վերջնականապես որոշվի հայերին և արաբներին տրվելիք իրավական կարգավիճակը: Նամակում նա մասնավորապես նշում էր. «Վստահ ըլլալով Ձեր բարեացակամ սիրտին մեջ ամրացած հայասեր զգացումին ու ջերմ վերաբերումին...կը խնդրեմ որ հաճիք հրամայել զինուորագրության յետաձգումը սիրիաբնակ բոլոր հայերուն, մինչեւ վերջնական վճիռը Վեհաժողովին եւ երկու անկախ կառավարութեանց որոշումը եւ համաձայնութիւնը հպատակութեան եւ յարակից խնդիրներու մասին...»²:

Սահակ Բ պարբերաբար կապի մեջ էր Ֆրանսիայի պետական, դի-

¹ Տե՛ս **Եղիայեան Բ.**, նշվ. աշխ., էջ 95:

² Նույն տեղում, էջ 95-96:

վանագիտական և ռազմական այրերի հետ: 1919 թ. մարտի 12-ին Սահակ Բ-ին ուղղված իր նամակում Ֆրանսիայի վարչապետ և արտաքին գործերի նախարար Ա. Բրիանը, որը որոշ ժամանակ անց աճուրդի էր հանելու կիլիկիահայության բազմահազար հայերի անմեղ արյունը, գրում էր. «Ձերդ Սրբությունը կարող է վստահ լինել և հավատացած, որ դաշնակից պետությունների համահաճությամբ, այս միևնույն զգացմունքներով կը ձեռնարկե նա հայ ժողովրդին ընձեռելու օրինական հատուցումներ, երբ հանգամանքներն այդ ներելու լինեն»¹:

Սահակ Բ Խապայանը 1920 թ. հունվարի 2-ին դիմելով ԱՄՆ-ի նախագահ Վ. Վիլսոնին՝ իր երախտագիտությունն է հայտնում «Near East Relief» գաղթականական կազմակերպության մարդասիրական մեծ առաքելության համար: Այդ առիթով նա նշում է. «Խաչուած Հայութեան երախտագիտական հառաչանքն է զոր կը համարձակիմ հաղորդել՝ խաղաղասիրութեան առաքեալ Նախագահին միջոցով՝ Ամերիկայի գերագանցապէս մարդասէր զաւակաց... Տարագրութեան ու մահուան հինգ տարիներուն մէջ բիւրաւոր հայ մարտիրոսներու արեան ձայնը ցնցեց ամերիկացոց հոգիներն ու սիրտերը: Անդրատլանտեան Քրիստոնէական Եկեղեցին իր բովանդակ ուխտով զինուորեցաւ մահուան դէմ, եւ զուարթառատ նպաստներու հեղեղով խեղդեց մահը... Փրկարար եղան Ամերիկայի նպաստից ցօղերը՝ անապատներու մէջ ոգորող Հայութեան...»²:

Որբերի և այրի կանանց հավաքագրումը

1919 թ. առաջին կեսի Կիլիկիո կաթողիկոսության և տեղի հայկական կազմակերպությունների կարևորագույն ձեռնարկումներից մեկը որբերի և այրի կանանց հավաքագրումն էր: 1920 թ. հունիսին Կիլիկիայում ապաստան էր գտել մոտ 1725 որբ երեխա (որից 1045-ը՝ Ադանայում, 1030-ը՝ Մերսինում, 650-ը՝ Դյորթ-Յոլում)³, որոնք ըստ ճակատագրի բաժանվում էին 3 խմբի⁴: Պատերազմի չորս տարիների ընթացքում որբերը

¹ ՀԱԱ, ֆ.57, ց.2, գ.745, թ.39:

² Եղիայեան Բ., նշվ. աշխ., էջ 94-95:

³ Տե՛ս **Զապել Եսայանի նամակները Կիլիկիայից**, ԲՀԱ, 1968 թ. թիվ 2 (20), էջ 54:

⁴ Առաջին խմբի մեջ էին մտնում Տրապիզոնի և Խարբերդի որբերը: Թուրքական իշխանությունները բացառություն չհամարելով այդ շրջանների որբերին՝ չափահաս բնակչությանը կոտորելուց հետո հաշվեհարդար են տեսնում նաև նրանց հետ՝ գրեթե բոլորին խեղդամահ անելով Սև ծովում և Եփրատի ջրերում: Այդ մասին տե՛ս **Հարություն-**

մեծացել էին, դարձել պատանիներ ու երիտասարդներ և շարունակում էին սփռված մնալ թուրքերի, արաբների, քրդերի մոտ, ոմանք իբրև ծառա, ոմանք որպես որդեգիր, իսկ չափահաս աղջիկներն էլ իբրև կին: Որբահավաքության գործը դարձավ ազգապահպանության հրամայականը, որին մեծապես օժանդակեցին անգլիական, ֆրանսիական իշխանությունները, ամերիկյան «Near East Relief» կազմակերպությունը¹ և անտարակույս Կիլիկիո կաթողիկոսությունը: Հայ որբերին ընդունելու համար Կիլիկիո կաթողիկոսի և ազգային գործիչ Ռ. Հերյանի հայրենանվեր գործունեության արդյունքում Կիլիկիայի բազմաթիվ քաղաքներում և ավաններում, այդ թվում՝ Ադանայում, Սիսում, Հաճընում, Դեորթ-Յուլում, Օսմանիեում, Հարունիեում, Տարսոնում, Մերսինում, Մարաշում և Այնթապում բացվեցին որբանոցներ: Միայն Սիսում հանգրվանեցին Դամասկոսից և այլ վայրերից հավաքագրված որբերը՝ Լևոն Փափագյանի տնօրինությամբ²: Գնդապետ Բրեմոնի վկայությամբ՝ որոշակի աշխատանքներ

նյան Հ., Մեծ Եղեռնի տարիներին հայ մանուկների նկատմամբ կիրառված բռնությունները // «**Էջմիածին**», 2015 թ. ապրիլ, էջ 44-55: Մյուս նահանգներում իշխանությունները թույլատրել էին, որպեսզի որբացած երկսեռ հայ մանուկները որդեգրվեին թուրքական ընտանիքներում, կամ էլ հավաքագրվեին թուրքական որբանոցներում՝ նրանց որպես «թուրք» մեծացնելու համար: Թուրքական խնամքի ներքո առաջացած այդպիսի երկսեռ որբանոցներ կային Մերդինում, Ուրֆայում, Դիարբեքիրում, Կեսարիայում, Հալեպում, Լիբանանում և այլուր: Նշանավոր էր հատկապես Լիբանանի Անթուրայի որբանոցը, որտեղ հանգրվանել էին 3500 որբեր: Կային նաև հազարավոր որբեր և այրիներ, որոնք անհատապես պատասպարվել էին թուրքերի, արաբների կամ քրդերի մոտ: Պատճառն այն էր, որ նրանց մայրերը, չկարողանալով դիմակայել տարագրության դժվարություններին և ելնելով իրենց երեխաների կյանքը փրկելու նկատառումներից, նրանց կամովին հանձնել էին օտարների խնամքին, որոնցից շատերը հայ որբերին՝ որպես «հոտ արջառի» վաճառել էին տարբեր մարդկանց: Տե՛ս **Եղիայեան Բ.**, նշվ. աշխ., էջ 97:

- ¹ Հատուկ հիշատակության է արժանի նաև «Near East Relief» կազմակերպության հայասեր և շնորհաշատ գործը, քանի որ այդ ժամանակ նրա հոգածությանն էր հանձնված 130 հազ. հայ որբուկների ճակատագիրը: Այդ մասին ավելի հանգամանորեն տե՛ս **Հետքերով Որբերի Հայոց, Ամերիկյան նպաստամատուց կոմիտեի մարդասիրական առաքելությունը ըստ Ռոկֆելերի արխիվային կենտրոնի լուսանկարների**, Երևան, 2013:
- ² Տե՛ս **Քելեշեան Մ.**, Սիս-Մատեան. պատմական, բանասիրական, տեղեկագրական, ազգագրական եւ յարակից պարագաներ, Պէյրուիթ, 1949, էջ 564:

րից հետո կիլիկյան որբանոցներում հավաքագրվեցին ավելի քան 10.000 որբեր, որոնց ընդհանուր հոգածությունը դրված էր գնդապետ Գլոզկարդի վրա:

Նույն գնդապետ Բրեմոնի հաղորդմամբ՝ 1920 թ. հոկտեմբերին հարց առաջացավ Կիլիկիա տեղափոխել նաև Հալեպում հավաքված շուրջ 2000 որբերի², ինչպես նաև Բեյրութում և արևելյան մի շարք քաղաքներում զետեղված որբացած բազմաթիվ հայ զավակների, սակայն դժվարությունների պատճառով այն չիրականացավ³:

Եթե ի մի բերենք որբահավաքման գործընթացի վերաբերյալ մեզ հասած ամբողջական տեղեկությունները, ապա կունենանք այն, որ 1919-1921 թթ. հայկական խնամատարության տակ Կիլիկիայում գործում էր 41 որբանոց՝ 17930 աշակերտներով և 318 ուսուցչական կազմով⁴:

Ազգային վարժարանների վերաբացումը

Հաջորդ գործը լինում է ազգային վարժարանների վերաբացումը, ուսումնական աշխատանքներն իրենց բնականոն հունի մեջ դնելը, երեխաների դաստիարակության և կրթության հարցերը: Դպրոցաշինության ստեղծման դժվարին ճանապարհին կաթողիկոսի կոչով ձեռնամուխ եղան հայկական դպրոցների և որբանոցների ստեղծմանը: Աղքատության և տառապանքի պայմաններում ապրող կիլիկիահայերի ավագ սերնդի մեծ մասը անձանոթ էր հայոց այբուբենին, քանզի թուրքը «պարտադրած էր իր լեզուն, արգիլած էր մերը...»⁵: Թրքախոս հայերը, չնայած նյութական ծանր պայմաններին, գերադասում էին իրենց երեխաներին ուղարկել կաթողիկոսի հովանավորության ներքո նոր ստեղծվող հայկական դպրոցները:

Չնայած առկա բոլոր դժվարություններին՝ 1919 թ. աշնանից Կիլիկիայում սկսում են գործել մի շարք դպրոցներ: Պատկերացում կազմելու համար ուսումնական ոլորտում այդ օրերին կատարված շնորհակալ աշ-

¹ Տե՛ս **Brémond E.**, La Cilicie en 1919-1920, Paris, 1921, p.12:

² Տե՛ս **նույն տեղում**:

³ Այս մասին տե՛ս **Թորոսյան Շ.**, Կիլիկիայի հայերի ազգային-ազատագրական շարժումները 1919-1920թթ., Երևան, 1987, էջ 94:

⁴ Մանրամասները տե՛ս **Եղիայեան Բ.**, նշվ. աշխ., էջ 99:

⁵ **Թորանեան Թ.**, Մարաշի Ազգ. Մեսրոպեան կեդր. երկսեռ վարժարանը 65 տարի հայ սերունդներու ծառայութեան մէջ, Հալէպ, 1988, էջ 18:

խատանքի մասին, նշենք, որ միայն Ադանայում 1919-1921 թթ. գործում էր 15 վարժարան՝ 3297 աշակերտով և 121 ուսուցչական կազմով¹:

Միաժամանակ, կաթողիկոսը հետաքրքրություն է ցուցաբերում հայկական դպրոցների և որբանոցների վիճակի բարելավման ուղղությամբ, քանի որ պակասում էին դպրոցական աշխատանքի կազմակերպման տարրական պայմանները: Նա հանդես է գալիս հայ որբերի իրավունքների պաշտպանությամբ և հոգատարություն ցուցաբերում նրանց ապագայի նկատմամբ: Այսպես, Կիպրոսում հավաքված հայ որբերի հայեցի և կրոնական դաստիարակության կազմակերպման համար կաթողիկոսը թղթակցում է «Լորտ Մէյըրզ ֆոնդ»-ի ներկայացուցիչների և Քենթրբերիի արքեպիսկոպոսի հետ: Այդ մասին նա տեղեկացնում է Նիկոսիա՝ Պետրոս արք. Սարաճյանին²:

Սահակ Բ Խապայանը Ադանայից Կահիրե՝ ՀԲԸՄ Կենտրոնական վարչական ժողովին ուղղված 1921 թ. ապրիլի 18-ի նամակում առաջարկում էր դպրոցների աշակերտ-աշակերտուհիների համար կազմակերպել արհեստանոցներ, որտեղ նրանք հնարավորություն կունենային իրենց ապրուստը հայթայթելու համար գործնական արհեստներ սովորել³: Իսկ 1921 թ. մայիսի 20-ի նամակում նա նույն վարչությանը հիշեցնում էր չափահաս որբերի «ինքնաբաւ դառնալու միջոցները»: Կաթողիկոսն առաջարկում էր գոնե փորձի համար ընտրել հասուն աղջիկների մի խումբ և ղեկավար հսկողության ներքո նրանց ուղարկել Ամերիկա, որտեղ նրանք աստիճանաբար կտեղավորվեին զանազան հաստատություններում և ընտելանալով տեղական սովորություններին ու լեզվին՝ կամուսնանային երիտասարդ տղաների հետ⁴:

1921 թ. հունիսի 1-ին Ադանայի աղջիկների ամերիկյան քոլեջի շրջանավարտների հանդեսին արտասանած իր ելույթում Սահակ Բ Խապայանը, կոչ անելով ազգային-կրոնական հանդուրժողականության և հա-

¹ Տե՛ս Ատանայի հայոց պատմութիւն, Ատանայի հայոց պատմութիւն պատմագրական. Եղեռնագրական, ազատագրական, մշակութային, ազգագրական, վաւերագրական, ժամանակագրական, խմբագրեց՝ Բիզանդ Եղիայեան, Անթիլիաս-Լիբանան, 1970, էջ 653-666, 684-706:

² Եղիայեան Բ., նշվ. աշխ., էջ 101:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 100-101:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 101:

մերաշխության, ուսումը համարում էր «կրթական, կրօնական, անլի ճիշդ՝ աստուածային սիրոյ քաղցրահամ եւ անոշաբոյր պտուղն», իսկ երկինքը՝ երկրին, մարդուն՝ Աստծու հետ և ազգերին իրար կապող ոսկի շղթան համարում էր սերը, նշելով, որ. «Սիրե՛լ սորվեցէք, սէ՛ր շնչեցէք ու սիրո՛վ շաղեցէք ձեր ուսումն ու կրթութիւնը, այն ատեն դուք ամուր ընտանեկան կեանքի հիմնադիրներ պիտի ըլլաք եւ պիտի տաք առողջ եւ ամուր սերունդը որուն պէտք ունին Ազգը եւ Եկեղեցին»¹:

Կիլիկիո կաթողիկոսության հեղինակության բարձրացումը

Սահակ Բ պալքարում է նաև ազգային վարկի և Հայ եկեղեցու հեղինակության բարձրացման համար, հայ հանձնապաստան մամուլի մեջ առկա գաղտնի կամ բացահայտ հակաեկեղեցական հրապարակագրությունների դեմ: Այդ առիթով նա Ադանայից ՍԴՀԿ Վարչության Հալեպի մասնաճյուղին ուղղված 1921 թ. հունիսի 28-ի թիվ 243/142 նամակում գրում էր. «...Եկեղեցական գործերը որք դարերէ ի վեր հոգեւորականութեան վրայ ծանրացած են, անոնց օգտակար կիրառութիւնը դիւրացնելու՝ ամէն հայ անհատի պարտաւորութիւնն է...Կիլիկեան Աթոռին կոչուելէս 20 տարիներէ ի վեր, մանաւանդ վերջին սա վեց արցունքի, արիւնի, կրակի ու սովի ու տարագրութեանց տարիներուն, կառավարեցինք եւ պահպանել յաջողեցանք ո՛չ միայն Կիլիկիոյ եկեղեցիները, նաեւ սահմանադրական մարմինները...Մենք մեր այս ուղղութենէն վնաս չտեսնելէ զատ, Կիլիկիոյ Հայութեան եթէ ոչ մեծամասնութիւնը, գոնէ կիսուն ֆիզիքական գոյութիւնը պահպանելու յաջողութիւնը ունեցանք տեսա՞ն օգնականութեամբ, եւ երբ ուրիշ ոչ ոք կը համարձակէր մեզի օգնական կանգնելու՝ յաչս կառավարութեան իրենց անձը «չվտանգելու» վախով, մենք գործերը վարեցինք յաճախ միմիայն քահանայ փոխանորդներով, որոնք անձնութեամբ ամէն վտանգի դէմ քալեցին, մինչեւ իսկ քաղաքական ու առողջապահական խնամատարութեանց գործին մէջ նետուելով... Եթէ մեր եկեղեցականներու զոհաբեր անձնաւորութեան ապացոյցը չէ անոնց բանտէ բանտ, քաղաքէ քաղաք հալածուիլն ու մահապարտութեան դատապարտուիլը, գոնէ անոնց այսօրուան կարօտ եւ օրը օրին ապրուստով իսկ ազգին գլուխը կանգնիլը քաջութիւնը կը ցուցնէ եկեղեցական դասին անշահախնդրութիւնը... Եւ այսօր...անլի քան երբեք պէտք ունին եկեղե-

¹ Նոյն տեղում, էջ 102:

ցական գործոց անդորր ու խաղաղ կառավարութեան...ազգովին ունեցած առանձնաշնորհինս անվթար պահպանելու համար...»¹:

Եզրակացություն

Այսպիսով, իրականացված որոշակի ձեռնարկումների արդյունքում Կիլիկիո կաթողիկոսությունը դառնում է ազգային կենտրոնական մի հաստատություն, որը հովանավորում էր գաղթականների տեղավորումը, քաղաքային կյանքի կազմակերպումը, ազգային կալվածների մատակարարումը, ընտանեկան և ժառանգական խնդիրների պաշտոնականացումը, կրթական ու մշակութային գործունեության հսկողությունը: Այս ամենն, ինչ խոսք, ոգևորում և հուսադրում էին չորսամյա տարագրությունից վերադարձող կիլիկիահայերին, շյուր նրանց ազգային զգացմունքները: Ճիշտ է, իրականությունը դեռ թուրքական էր, պետական վարչությունը դեռ թուրք պաշտոնյաների ձեռքին էր, բայց ամենազխտավորն այն էր, որ Կիլիկիան մաքրվել էր թուրքական զորքերից և գրավված էր Ֆրանսիացիների կողմից, որոնց մի մասը կազմում էր հայկական լեգեոնը՝ հայ քաղաքական ապագայի այն ամուր նեցուկը, որի վրա, կարծում էին, թե պիտի կառուցվեր ոչ միայն Կիլիկիայի, այլև ամբողջ Արևմտյան Հայաստանի բախտը: Թվում էր, թե այլևս անցել էր վտանգը, և ինչ կոտորած կամ աղետ եղել էր պատերազմի տարիներին, պիտի վերածվեր մի անցանկալի ու դառը հիշողության: Այսքանն էլ բավական էր, որ ազատության ու հայրենիքի կարոտով տոգորված հայը հավատ ընծայեր և ապավիներ Կիլիկիայում «ասպետական» Ֆրանսիայի ներկայությանն ու պաշտպանությանը և վերադառնար իր հայրենի օջախը: Սակայն ապագան հերքեց նման լավատեսությունը, երբ թվացող հրաշքը վերածվեց աղետի:

Բանալի բառեր՝ Մուրրոսի զինադադար, Սահակ Բ. Խապայան, ներգաղթ, Պողոս Նուբար, Ազգային վարչական ժողովները, առաջնորդարանների, որբեր, ազգային վարժարաններ:

¹ Եղիայեան Բ., նշվ. աշխ., էջ 102:

ПРОЦЕСС НАЦИОНАЛЬНОЙ РЕКОНСТРУКЦИИ В КИЛИКИИ 1919-1921ГГ. И РОЛЬ АРМЯНСКОГО КАТОЛИКОСАТА КИЛИКИИ

Ваагн Арутюнян

Ключевые слова: *Мудросское перемирие, Саак II Хапаян, иммиграция, Погос Нубар, Национальные административные собрания, пресвитерии, сироты, национальные школы.*

В 1919 году начинается иммиграция населения в Киликию, деятельность которой в основном координировал армянский католикосат Киликии, как местопребывание абсолютного большинства Армянской Апостольской церкви. При участии Саака II Хапаяна был проведен ряд мероприятий, восстановивших нарушенные права церкви, отстроенных церквях, реорганизованных Национальных Административных Собраниях, восстановленных церковных связях между Национальными Пресвитериями и отдаленными провинциями и за границей, была установлена постоянная связь с межконфессиональными и межрелигиозными представительствами, организован набор сирот и вдов, вновь открыты национальные школы, поставлено на нормальное русло воспитание и образование детей.

THE PROCESS OF NATIONAL RECONSTRUCTION IN CILICIA 1919-1921. AND THE ROLE OF THE ARMENIAN CATHOLICOSATE OF CILICIA

Vahagn Harutyunyan

Key words: *Armistice of Mudros, Sahak II Khapayan, immigration, Poghos Nubar, National administrative assemblies, presbyteries, orphans, national schools.*

In 1919 the immigration of the population to Cilicia begins, whose activities were mostly coordinated by the Armenian Catholicos of Cilicia, as the representative seat of the absolute majority of the Armenian Apostolic Church. With the participation of Sahak II Khapayan, a number of events were carried out, which restored the violated rights of the church, rebuilt the churches, reorganized the National Administrative Assemblies, restored the broken church relations between the National Presbyteries and distant provinces and abroad, established permanent contact with interdenominational and interreligious representations, organized

orphans and widows, recruitment, national schools were reopened, children's upbringing and education were put on a normal course.

Վահագն Հարությունյան, պ.գ.թ., էլ. փոստ՝ vahag0107@gmail.com, +374 98808580

Арутюнян Ваагн Аветисович к.и.н., эл. почта vahag0107@gmail.com, +374 098808580

Vahagn Avetis Harutyunyan, PhD in history, E-mail vahag0107@gmail.com, 374 98808580